

УДК 37.015.31:17.022.1(091)

ГЕНЕЗА ПОНЯТЬ «ДУХОВНІСТЬ», «ДУХОВНО-МОРАЛЬНЕ ВИХОВАННЯ» В РІЗНИХ ГАЛУЗЯХ ЗНАННЯ

Пода В.М.

Національний університет «Чернігівський колегіум» імені Т.Г. Шевченка

Розглянуто генезу поняття «духовність». Розкрито сутність духовно-морального виховання. Визначено різні підходи до трактування понять «духовність», «духовно-моральне виховання». Здійснено аналіз духовності як релігійного поняття. Особливу увагу приділено аналізу наукових розвідок, у яких духовність і духовно-моральне виховання розглядаються як категорії педагогіки.

Ключові слова: духовність, душа, духовно-моральне виховання, педагогічний натуралізм, релігійно-педагогічний напрям.

Постановка проблеми. Сучасні суспільні реалії в Україні яскраво демонструють важливість побудови для людей і суспільства міцної духовно-змістовної й укоріненої в традиції нашого народу системи духовно-моральних цінностей. Представники різних галузей знання досліджують сьогодні велике коло проблем, які певним чином (прямо чи опосередковано) дотичні до світоглядних засад освіти, зокрема духовно-морального виховання дітей у вітчизняній школі. Зняття ідеологічного табу й соціально-політичних перепон у духовному житті незалежної України дало змогу вести наукові пошуки в напрямі духовно-моральних засад вітчизняної освіти, здійснювати як ретроспективний, так і сучасний аналіз проблеми духовно-морального виховання молодого покоління.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Аналіз наукових джерел засвідчує наявність значної різноманітності в трактуваннях понять «духовність», «духовно-моральне виховання». З позиції психологічної науки це питання було предметом уваги І. Бега, В. Москальця, М. Боришевського, С. Бубнова, В. Ядова. Серед вітчизняних педагогів, які досліджували основи духовно-морального виховання в дітей, можна назвати О. Вишневського, М. Стельмаховича, В. Сухомлинського, В. Оржеховську, Ю. Руденка, О. Сухомлинську, П. Щербаня, М. Яницького. Різні аспекти духовного розвитку особистості досліджували у своїх роботах М. Бердяєв, Л. Виготський, І. Зязюн, М. Савчин, Є. Помиткін, С. Ярмусь та інші автори.

Виділення не вирішених раніше частин загальної проблеми. Аналіз літератури з різних галузей науки дає підстави стверджувати, що в наукових джерелах наявні досить суперечливі погляди щодо тлумачення понять «духовність» і «духовно-моральне виховання», зокрема це стосується духовної і моральної складових у виховному процесі. Зазначена категорія в різні часи була і є предметом дослідження філософії, психології, релігії, педагогіки.

Мета статті – з'ясувати зміст термінів «духовність», «духовно-моральне виховання», визначити різні підходи до їх трактування.

Виклад основного матеріалу. Кожна епоха, починаючи з Давньої Греції і Риму, історично мала своїх представників, які трактували по-своєму поняття духовності, що розкривається через поняття «дух», «душа».

Такі вчені античності, як Алкмеон, Геракліт, Демокрит, Анаксимен, Аристотель та інші вважали, що основою духовності є душа. Для Гера-

кліта і Демокрита душа – це вогонь. Анаксимен пов'язував душу з сонцем, Аристотель асоціював її з серцем. У працях Сократа розглянуто співвідношення в людині краси внутрішньої та духовної. Його ідеї були розвинуті у вченні Аристотеля: уявлення про людину як одночасно «доброю» і «прекрасною».

Поняття «душа» античні філософи розуміли як віддзеркалення історичних змін, що впливали на психіку людини.

В епоху Відродження духовність тлумачили як розумну активну силу. Декарт ототожнював душу зі свідомістю, а місцем загартування її вважав Церкву.

Зарубіжні вчені другої половини XVIII – початку XIX століття мали своє розуміння поняття «духовність». Зокрема, німецькі філософи цього періоду наголошували на практичному характері духовності: І. Кант духовність уважав здатністю людини до самовдосконалення. Ф. Шеллінг – відображенням процесів, «внутрішнього світу людини», що формується на основі розвитку духу, який існує як божественне начало; Й. В. Гегель – діалектикою суб'єктивного, об'єктивного та абсолютного духу.

У кінці XIX – на початку XX ст. проблему духовності розглядали В. Соловйов, М. Бердяєв, В. Вернадський. Науковці вважали людину сутністю Всесвіту, а шлях до високої духовності – способом її злиття з Космосом.

Як зазначає дослідник категорії духовно-морального виховання учнівської молоді в історії вітчизняної педагогічної думки В. Ворожбіт, уперше дефініцію цього поняття було подано у «Словнику фізичного і морального виховання» князя Єнгаличова (1827 р.) [1]. Визначення дещо абстрактне, адже статті в словнику розміщено в алфавітному порядку, чітко прослідковується повчальний стиль викладу думки, проте автор був переконаний, що в духовно-моральному вихованні найважливіша роль відводиться серцю, саме християнські добродієвості роблять людину шляхетною: «один розум не утворює істинної слави людини...знання роблять людину тільки ученою, але ще не доброю» [2, с. 21].

Найчастіше категорія духовності використовується у *філософії* і представлена в ній як релігійне поняття. Філософи підкреслюють такі характеристики духовності, як її відношення до суб'єктивного (внутрішнього) світу людини й ідеальність. Духовність – форма людської самосвідомості, самоідентифікації, сфера сутності

людини. «Духовність – це прояв вищих устремлень людини до знання й служіння іншим людям» [3, с. 36–37]. Зазначена категорія важлива у визначенні вищих цінностей (а не прагматичних і вузькоіндивідуальних), що мотивують внутрішнє життя людини і її діяльність. Такої думки дотримуються А. Лосев, Г. Батищев, Л. Буєва, В. Лекторський: духовне припускає, що мета й життєві орієнтації особистості вкорінені в системі надіндивідуальних цінностей [4].

У психології наявні різні підходи до категорій «духовність», «духовно-моральне виховання»: представники експериментальної психології розглядають поняття «духовність» як емпіричний паралелізм (Г. Челпанов); позитивісти спираються виключно на досвід, на синтез знання засобами різних наукових дисциплін (О. Богданов); фахівці з інтуїтивістичної, персоналістичної психології тлумачать зазначену категорію як об'єкт віри (О. Вознесенський, М. Лоський, С. Франк). У матеріалістичному підході впродовж усього ХХ століття духовність ототожнювалася з поняттями «психіка», «внутрішній світ людини», «свідомість», «переживання». Слід зазначити, що в сучасній психології науковці дедалі частіше оперують терміном у цьому значенні: особистість, що здатна аналізувати й пріоритизувати різновартісні альтернативи, робити свідомий вибір незалежно від зовнішніх впливів – це духовна людина. Ідеться про таку систему цінностей, яка не залежить від ситуації і не є історично зумовленою (виникає в культурі історично, але потім залишається незмінною), не пов'язана із суспільними потребами, будь-якою ідеологією (державною чи партійною). Це не дано людині апіорі, від народження (як і соціальний характер особистості), а є результатом складної й напруженої внутрішньої роботи, що відбувається у свідомості поступово, зокрема у процесі осмислення глобальних проблем людського буття. Ідеться про так звані «вічні питання» на зразок «Як виник Всесвіт, життя, людина?», «У чому сутність людини?», «Чи є зміст в її існуванні, в історії людства?» тощо. Такі питання, звісно, не мають однієї науково обґрунтованої й об'єктивної відповіді, яка б була очевидною й переконливою для всіх. Духовність – це стрижень, основа внутрішнього світу людини. Цього не можна навчити за допомогою настанов: можна вказати лише шлях, але не примусити ним іти. Духовність – творча спрямованість, наснага людини; певний тип світовідношення: ставлення до природи, суспільства, інших людей і самого себе. Метою духовного самовдосконалення людини психологи вважають досягнення нею гармонії між власним життям і навколишнім світом. Також у психологічній науці виділено показники духовного зростання людини:

- усвідомлення значущого вибору;
- зростання внутрішньої чесності;
- заміна критеріїв обов'язку, совісті на критерії естетичної та творчої спрямованості (людина починає свідомо творити власне життя);
- посилення почуття гармонії світу, уникання емоційного ставлення до добра і зла (це проблема свідомого вибору людиною власного життєвого шляху), а відповідно – до її розуміння світової гармонії.

У релігійній категорія «духовність» розуміється

на тій самій основі, але з поєднанням її з духовним світом у цілому, який не вичерпується лише людським виміром. Вона часто навіть полярна (світла й темна, божественна й диявольська). Релігієзнавці відносять духовність людського буття як до його вищого рівня (не фізичного, утилітарного), так і до моральної якості (добро або зло), а тому вона може бути, так би мовити, «правильною» і «неправильною».

У педагогіці, як зазначає О. Сухомлинська, поняття «духовність» широко застосоване, проте до довідниково-енциклопедичної літератури воно ввійшло лише в останні десятиліття. Пов'язано це з тим, що в радянський період, починаючи з 60-х років ХХ ст., у філософській і психологічній літературі (словники, довідники, енциклопедії) поняття «душа», «дух» вживали як синоніми поняття «духовність», «духовна культура», «цінності», «ідеали» тощо [5].

Духовність як педагогічну категорію спочатку вважали суто релігійним поняттям: дітей долучали до церковно-релігійної обрядовості та конфесійного типу християнства. Ще Князь Володимир, високо оцінюючи значення освіти й поширюючи християнство і православну церкву, сприяв розвитку й розповсюдженню релігійної духовності, яка спиралась на народний побут і народну філософію, язичницькі вірування й міфи, адже, на думку О. Сухомлинської, вони наявні в українському православ'ї і християнській духовності й до сьогодні [5].

Християнську мораль було покладено в основу виховання учнів у братських школах. Школярі ґрунтовно вивчали Святе Письмо, відвідували церкву. Щосуботи відбувалися виховні бесіди, на яких дітей навчали християнської любові до ближнього, поваги до старших. Це відповідало тогочасним тенденціям гуманістичної педагогіки [6]. Цілком згодні з науковцями, які підтримують думку П. Ямчука про те, що врешті-решт це, певне, й стало порятунком духовно-національного дискурсу в Україні від розчинення в більш потужних експансіоністських культурах [7].

Отже, у цей історичний період поняття «духовність» розвивалося як релігійний феномен, який інтегрував у собі патріотичні національні цінності.

У педагогічному тлумаченні сутності поняття «духовно-моральне виховання» наявні такі взаємозалежні й взаємопрониклі напрями, виділені В. Зеньковським: педагогічний натуралізм (а в його межах – природничо-науковий, тобто раціоналістичний напрям) і релігійно-педагогічний напрям [8, с. 88].

Педагогічний натуралізм заклав основу матеріалістичного розуміння духовно-морального виховання, яке спрямоване на розвиток природних якостей особистості і властивостей характеру, формування моральної звички. Таким чином, цей напрям пов'язаний з орієнтацією духовно-морального виховання на формування моральності і цінностей як основи духовного життя людини. Емпіричним знанням і досвіду дитини надавали першочергову роль такі представники природничо-наукового напрямку, як К. Вентцель, Б. Грінченко, М. Грушевський, М. Драгоманов, О. Духнович, П. Жителський, О. Кониський, П. Лєсафт, О. Лазурський, О. Нечаєв, М. Пирогов та інші.

Представники педагогічного натуралізму розглядали сутність духовно-морального виховання з двох позицій: з опорою на педагогічну антропо-

логію та ідеями вільного виховання. Так, М. Пирогов у статті «Питання життя» (у другій половині 1856 р. в №9 «Морської збірки»), розглядаючи питання духовно-морального виховання, дійшов висновку: сутність і кінцевий результат цього процесу – бажання людини бути гідним для нащадків, боротьба із самим собою задля збереження духовності, а його основа – християнське одкровення. У визначенні змісту духовно-морального виховання М. Пирогов схилявся до богословського трактування, наголошуючи, що поняття добра і зла відносні, що все прекрасне (наука, мистецтво) необхідно поєднувати з буденністю, бо інакше можна втратити духовну чистоту. Домінуючими категоріями духовно-моральної вихованості педагог вважав культуру серця і сердечність [9].

Практик фізичного виховання П. Лесгафт розумів духовно-моральне виховання як створення сприятливого середовища в школі, оскільки духовно-моральний аспект фізичного виховання має вирішальне значення у формуванні витривалості особистості з твердими переконаннями (течія вільного виховання).

О. Лазурський під духовно-моральним вихованням дітей розумів процес морального самовдосконалення, усвідомлення сенсу свого життя через відповідальну поведінку, реалізацію себе в духовній і предметно-продуктивній діяльності. Важливим завданням у духовно-морального вихованні професор вважав формування у дитини життєвого оптимізму.

На думку вітчизняного педагога-просвітителя М. Драгоманова, підґрунтям у підготовці особистості до життя має бути її духовно-моральне виховання, зокрема на матеріалах культурно-релігійної спадщини козацької доби. Саме завдяки М. Драгоманову пріоритетними цінностями в теорії виховання й українській педагогіці стали патріотизм, історизм, рідна мова, релігійні й морально-етичні константи, духовність.

Відомий діяч культурно-освітнього руху й організатор народного виховання в Закарпатті О. Духнович у поняття «духовно-моральне виховання» вкладав виховання чистої совісті і посилення в душі людини страху Божого.

Педагогічні погляди щодо сутності і функцій духовно-морального виховання Т. Шевченка виражені у його віршах, публіцистичних і художніх творах. Вихована людина – це високоморальна людина, що любить Батьківщину, добре усвідомлює свої обов'язки перед суспільством, ненавидить брехню, лицемірство й підлабузництво. Освіта, вважав Т. Шевченко, повинна збагачувати, а не обкрадати серце людини. Моральна концепція поета – це своєрідне поєднання гуманістичних ідей з ідеалами християнського життя. Стверджуючи моральні почуття й ідеали, Т. Шевченко визнавав милосердя вищою основою людських стосунків, пов'язуючи його з боротьбою за волю, щастя, справедливість [9, с. 258].

Другий напрям, за класифікацією В. Зеньковського, – релігійно-педагогічний. Представники цього напрямку (К. Ушинський, П. Юркевич, С. Миропольський, І. Огієнко, В. Зеньковський) розглядали духовно-моральне виховання в інтегративній єдності з естетичним вихованням, а його смисл часто зводили до саморозкриття й са-

мовдосконалення особистості людини, наближення її до виховного ідеалу Христа-Спасителя. За основу такого виховання було визначено абсолют віри і значущість релігійних почуттів, а найвищою моральною чеснотою і духовною цінністю названо любов.

Основою поглядів на дитину К. Ушинського, була «віра в глибокий духовний смисл сутності людського буття, існування «високої» і «святої божественної цілі людського життя». Видатний педагог вважав, що потреби віри, релігійності, духовного самовдосконалення є вродженими, а тому їх треба розвивати і наповнювати християнським змістом. На думку К. Ушинського, усе виховання повинно здійснюватись у контексті християнської педагогічної традиції. Лише тоді воно досягне своєї мети: «Є лише один ідеал довершеності, перед яким схиляються всі народності, це ідеал, що його дає християнство. Усе, чим людина як людина, може і повинна бути, виражено цілком у божественному вченні, і вихованню залишається тільки раніше всього і в основу всього вкорінити вічні істини християнства. Воно дає життя і вказує вищу цінність будь-якому вихованню...». Духовно-моральне виховання спрямоване на піднесення серця дитини як центру її духовного життя [10, с. 101–102].

С. Миропольський предметом духовно-морального виховання вважав християнський ідеал, активне перетворення світу, добро діяльність. Вольові зусилля, добрі вчинки формують духовність людини. Сутність духовно-морального виховання учнів загальноосвітніх закладів педагог тлумачив з урахуванням ідей християнської антропології, а саме: розвиток духовних сил і здібностей дітей, здатності розумно жити і діяти у напрямі збільшення благ людського буття [9, с. 416].

Думки К. Ушинського багато в чому продовжено в оригінальній філософсько-антропологічній концепції виховання П. Юркевича. Ціннісними константами духовно-морального виховання людини учений вважав ідеї добра, особистий моральний обов'язок, любов до Вітчизни, релігії, сім'ю, турботу про дітей, позицію вихователя як супутника вихованця, національні традиції, піклування про здоров'я. А центром духовного і душевного життя є серце: «Щоб світло знань стало життям духу, воно повинно дійти серця – тоді істина стане нашим внутрішнім надбанням. Мислення не є сутністю душі. У душі є щось задушевне, така глибока сутність, яка ніколи не вичерпується розумом» [11, с. 68]. Д. Чижевський писав: концепція П. Юркевича отримала визнання під назвою «філософія серця», оскільки у своїй основі має християнські релігійно-моральні цінності [12, с. 189].

Учення П. Юркевича про серце має велике значення для формування духовно-моральних цінностей особистості. Суть його можна висловити такими тезами:

– серце виражає і розуміє такі духовні стани, які у зв'язку зі своєю духовністю і життєвістю недоступні для відстороненого знання розуму, тобто переживання світу багатше від знання про нього;

– щоб стати діяльною силою духовного життя, знання повинно проникнути до серця й увійти в цілісний стан душі (отже, процес пізнання вклю-

чає в себе й відношення до пізнаваних явищ, що означає єдність гносеологічного й аксіологічного підходів в осмисленні дійсності» [13].

Отже, філософсько-педагогічна концепція виховання П. Юркевича вибудована на таких ідеях, як кордоцентризм, релігійність, християнський світогляд, і саме вони складають сутність духовно-морального розвитку особистості.

Ще одним представником релігійно-педагогічного напрямку в розумінні суті духовно-морального виховання був митрополит І. Огієнко. Педагог стверджував, що велике значення у формуванні людини має релігія, що церква була і буде природним ґрунтом, з якого виростає й розвивається духовна культура українського народу. Предметом духовно-морального виховання вчений вважав вироблення в дітях християнської доброчесності, а вищим проявом моральності – совість і чесність. І. Огієнко був переконаний у важливості дисциплінування людської душі, необхідності оволодіння вмінням любити, прощати, творити добро, знаходити радість у праці, бути милосерд-

ним, уміти боротися зі злом; розкривав сутність цих душевних проявів. За твердженням професора, любити – то служити: «Служити – це чинити ближньому чи народові добро; Служити за Христом [9, с. 404].

Проте найбільш вичерпне й повне обґрунтування сутності духовно-морального виховання дитини в контексті релігійно-церковного православ'я належить В. Зеньковському.

Висновки і пропозиції. Таким чином, духовно-моральне виховання як категорія педагогіки є державним і церковно-православним пріоритетом, частиною раціональності буття людини. У структурі понять «духовність», «духовно-моральне виховання» педагога XIX–XX століття виділяли культурно-антропологічні та природничі елементи, релігійно-християнські, морально-етичні ідеали народності, патріотизму, працьовитості і добродійної діяльності. Традиційна педагогіка вбачала в духовно-моральному вихованні основу збереження суспільного миру в релігійно-християнському вимірі.

Список літератури:

1. Ворожбіт В. Категорія духовно-морального виховання учнівської молоді в історії педагогічної думки / Теорія і практика управління соціальними системами / 2011. – №4. – С. 107-118.
2. Демков М. И. Русская педагогика в главнейших ее представлениях / М. И. Демков. – М., 1898. – Гл. XVI. – 268 с.
3. Симонов П.В. Происхождение духовности / П. В. Симонов, П.М. Ершов, Ю.П. Вяземский. – М. : ПРЕСС-S, 1989. – 360 с.
4. Лекторський В.О. Духовність і раціональність / В.О. Лекторський // Питання філософії. – 1996. – № 2. – С. 8–12.
5. Сухомлинська О. Рефлексії про генезу духовності в контексті виховання: на шляху до синтезу парадигм / Ольга Сухомлинська // Історико-педагогічний альманах. – Вип. 1. – Умань : Уман. держ. пед. ун-т ім. П. Тичини, 2005. – С. 5–21.
6. Чупилко Г. Роль церкви у становленні освіти в Україні (Історичний аспект) / Галина Чупилко // Рідна шк. – 2003. – № 4. – С. 74–76.
7. Ямчук П. Братські школи та їхня роль у формуванні релігійно-духовного світогляду українців доби пізнього Середньовіччя та Бароко / Павло Ямчук // Наука. Релігія. Суспільство. – 2009. – № 1. – С. 134–139.
8. Зеньковский В. В. Российская педагогика в XX веке / Публик. В. А. Владыкиной / В. В. Зеньковский. – М.: Русская школа. 1994. – С. 88
9. Українська педагогіка в персоналіях: У двох книгах / За ред. О. В. Сухомлинської : [Навч. посібник]. – К. : Либідь, 2005. – Книга 1. – 622 с.
10. Ушинський К. Д. Вибрані педагогічні твори : в 2 т. Т. 1 / К. Д. Ушинський. – К. : Рад. шк., 1983. – 488 с.
11. Юркевич П. Д. Сердце и его значение в духовной жизни человека, по учению Слова Божия / П. Д. Юркевич // Труды Киевской духовной академии. – 1860. – № 1. – С. 68–86.
12. Чижевський Д. Нариси з історії філософії на Україні / Д. Чижевський. – К. : Вид-во «Оріє» при УКСП «Кобза», 1992. – 230 с.
13. Слободянюк Д. Ідеї православної антропології Памфіла Юркевича і актуальні проблеми формування моральної особистості / Д. Слободянюк // Наука. Релігія. Суспільство. – 2009. – № 4. – С. 168–173.

Пода В.Н.

Национальный университет «Черниговский колледж» имени Т.Г. Шевченко

ГЕНЕЗИС ПОНЯТИЙ «ДУХОВНОСТЬ», «ДУХОВНО-МОРАЛЬНОЕ ВОСПИТАНИЕ» В РАЗНЫХ ОТРАСЛЯХ ЗНАНИЯ

Аннотация

Рассмотрено генезис понятия «духовность». Раскрыта сущность духовно-нравственного воспитания. Определены различные подходы к трактовке понятий «духовность», «духовно-нравственное воспитание». Осуществлен анализ духовности как религиозного понятия. Особое внимание уделено анализу научных исследований, в которых духовность и духовно-нравственное воспитание рассматриваются как категории педагогики.

Ключевые слова: духовность, душа, духовно-моральное воспитание, педагогический натурализм, религиозно-педагогическое направление.

Poda V.N.

T.H. Shevchenko National University «Chernihiv Colehium»

GENESIS OF CONCEPTS «SPIRITUALITY», «SPIRITUAL AND MORAL EDUCATION» IN VARIOUS SUBJECT AREAS

Summary

The article deals with the genesis of term «spirituality». The author provides insight into the notion of spiritual and moral education. Various approaches to the definition of «spirituality» and «spiritual and moral education» are described. The article analyses spirituality as a religious concept. Special attention is given to the analysis of scientific researches that regard spirituality and spiritual and moral education as pedagogical categories.

Keywords: spirituality, soul, spiritual and moral education, religious-pedagogical direction.